

Rozdział I. Geneza i rozwój prawa do krytyki

§ 1. Uwagi ogólne

Geneza prawa do krytyki jest składową dziejów walki o wolność słowa. Podejmując problematykę krytyki w ujęciu historycznym, nie można pominąć złożoności i bogactwa tego pojęcia, będącego źródłem antynomii, źródłem prowadzącym do postępu, jak i zastoju, szanującym mądrość i wiedzę, ale też podsycającym nienawiść, źródłem nie tylko tego, co łączy, ale i tego co dzieli¹. Analiza genezy wolności wypowiedzi krytycznej ma na celu ukazanie ewolucji, jaka zaszła od momentu, kiedy wszystkie nieprzychylnie władzy wytworzy myśli ludzkiej były niszczone, do czasów obecnych, gdzie jedną z podstawowych zasad państwa demokratycznego jest krytyka i sprawowanie społecznej kontroli władzy. Analiza historyczno-porównawcza jest niezbędnym elementem nie tylko w wyjaśnieniu etapów rozwoju prawa do krytyki, ale może być także pomocna w oddaniu intencji prawodawcy, co z kolei ułatwia kształtowanie wykładni prawa.

Temat pracy nie pozwala na przeprowadzenie pogłębionej analizy rozwoju wolności wypowiedzi. Rozważania w zakresie ewolucji prawa do krytyki stanowią pewnego rodzaju uproszczenie, które ma na celu wykazanie, że prawo to jest ważnym i czułym instrumentem, o którego kształt nieustannie prowadzona jest walka². Na przestrzeni wieków stan normatywny regulujący problematykę prawa do krytyki wskutek zmian społecznych i technologicznych uległ zasadniczym przemianom. Czy wobec tego polskie rozwiązania prawne w sposób zadawalający normują zagadnienie krytyki prasowej? Szczególnie istotne wydaje się wskazanie przesłanek oraz warunków, w których doszło do ustanowienia pierwszych gwarancji prawnych dotyczących krytyki. Przeprowadzone rozważania mają na celu wykazanie, że dozwolona krytyka jest pra-

¹ J. Bafia, *Prawo o wolności słowa*, Warszawa 1988, s. 3.

² J. Sobczak, *Dzieje prawa prasowego na ziemiach polskich*, Poznań 2009, s. 6.

wem o szerokich powiązaniach i zależnościach, na której zakres mogą mieć wpływ: ustrój polityczny państwa, świadomość obywateli, wyznawany światopogląd, obowiązująca hierarchia wartości i dóbr, której ochrony oczekują społeczeństwa.

Rozważania, w przedmiocie ewolucji prawa do krytyki, zostały przeprowadzone przy wykorzystaniu metody historycznej i prawnoporównawczej. Fakt członkostwa Polski w UE zarówno zachęca, jak i obliuguje, do porównania polskich osiągnięć w tym zakresie z rozwiązaniami wybranych państw Wspólnoty. Autorka do analizy porównawczej wybrała regulacje Francji, Niemiec oraz Wielkiej Brytanii. Przedstawiona została również ewolucja unormowań prawa do krytyki w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Uzasadniając ten wybór, autorka kierowała się faktem, że to właśnie na nowym kontynencie ustanowione zostały pierwsze instrumenty prawne, gwarantujące prawo do krytyki. Ponadto, z uwagi na istotną i wiodącą rolę ustawodawstwa amerykańskiego w kształtowaniu prawa do krytyki, celowe było przedstawienie – w niezbędnym i wskutek tego w znacznie ograniczonym zakresie – unormowań prawnych poświęconych wolności wypowiedzi w systemie *common law*.

Rozważania w zakresie kształtowania unormowań prawnych odnoszących się do krytyki obejmują okres od prawa rzymskiego do czasów współczesnych. Autorka, w sposób zamierzony, przedmiotem badań objęła okres starożytności. Dopiero na tle rozwoju historycznego możliwe jest ukazanie ewolucji, jaka zaszła od momentu ustanowienia w starożytności uprzywilejowanej pozycji władzy, do obecnie funkcjonującego standardu szerokiego prawa do krytyki działalności osób pełniących funkcje publiczne.

§ 2. Geneza i rozwój prawa do krytyki w prawie rzymskim

Pierwsze regulacje prawne dotyczące krytyki w sprawach prywatnych i publicznych pojawiły się w czasach republiki rzymskiej³. Dokumentem pośrednio odnoszącym się do zagadnienia krytyki było Prawo XII Tablic, uchwalone około 450 r. p.n.e. *Duodecim tabularum* regulowało zagadnienie prawa do krytyki od strony negatywnej, poprzez ustanowienie zakazów wypowiedzania kry-

³ J. Bafia, *Prawo o cenzurze*, Warszawa 1983, s. 7; T. Goban-Klas, *Granice wolności mediów*, w: Z. Bauer, E. Chudziński (red.), *Dziennikarstwo i świat mediów*, Kraków 2004, s. 412.

tycznych wypowiedzi i grożących za nie sankcji. Ustawodawca przewidywał wypadki karania wypowiedzi, które naruszały dobre imię drugiego człowieka. Przestępstwo tzw. *iniuria* dotyczyło ochrony godności i dobrego imienia jednostki przed wszelką krytyką słowną i pisemną⁴. Do naruszenia dobrego imienia człowieka mogło także dojść w przypadku przestępstwa *mala carmina*, polegającego na układaniu magicznych pieśni, mających na celu sprowadzenie nieszczęścia, śmierci lub choroby na osobę, pod której adresem wznoszono okrzyki⁵. Ostatnim rodzajem naruszenia dobrego imienia osoby było przestępstwo *occentario*, utożsamiane ze złośliwymi pismami wyrażającymi niezadowolenie ze stosunków społecznych lub krytykę znanych osobistości⁶. W prawie rzymskim zatem żaden akt prawny nie gwarantował prawa do krytyki.

Rządzającym nie było obojętne, jaka informacja kierowana była przez nadawców do obywateli państwa. Wszelki wyraz krytycyzmu był szeroko tłumiony. Instytucja *iniurii* miała na celu eliminowanie z obiegu wypowiedzi nieprzychylnych władzy. Istotne znaczenie dla zaistnienia przestępstwa *iniurii* miała okoliczność, komu była zadana i od kogo pochodziła. Według zasad prawa rzymskiego *iniuria* mogła dotknąć tylko ludzi wolnych⁷. Krytyka wypowiedziana przez ludzi wolnych była uznawana za lekką, natomiast traktowana była surowiej, jeżeli nadawcą krytycznej wypowiedzi był niewolnik⁸. Niewolnik mógł być ponadto bezkarnie krytykowany. Prawo rzymskie nie przewidywało żadnych granic krytyki pod adresem tych osób⁹.

Zasadniczej przebudowy systemu odpowiedzialności za *iniuria* dokonała reforma pretorska. Krytykę unormowań ustawy XII Tablic powodowały kaźnistycznie określone stany faktyczne oraz sztywnie, niemające żadnej realnej wartości kary pieniężne. W II w. pisarz rzymski *Aulus Gellius* opisał młodego,

⁴ Zob. K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1976, s. 435–436; W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2003, s. 309–310; W. Osuchowski, w: W. Litewski, J. Sondla (red.), *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 1981, s. 387; W. Rozwadowski, *Prawo rzymskie. Zarys wykładu wraz z wyborem źródeł*, Poznań 1992, s. 198; W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2014, s. 264.

⁵ A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2003, s. 317.

⁶ J. Kamiński, *Occentrare*, w: W. Wołodkiewicz (red.), *Prawo rzymskie – słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1986, s. 109.

⁷ Za *iniuria* uznawano także pośrednie wyrządzenie krzywdy, jak przypadek naruszenia godności osoby wolnej, pozostającej pod władzą *pater familia*. Krytyka podwładnych była traktowana jako krytyka ich władcy; zob. M. Kuryłowicz, A. Wiliński, *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Kraków 1999, s. 302.

⁸ J. Sawicki, *Ochrona czci a wolność krytyki*, Warszawa 1956, s. 10.

⁹ O.F. Robinson, *The criminal law of Ancient Rome*, Baltimore 1995, s. 49.

zamożnego obywatela rzymskiego *Luciusa*, który spacerując po mieście, policzkował dla zabawy przypadkowych przechodniów. Idący za nim niewolnik uiszczał natychmiast spoliczkowanemu należną wedle ustawy XII Tablic kwotę 25 asów, która miała wówczas wartość symboliczną¹⁰. Wydarzenie to stało się inspiracją pretora do wprowadzenia zmian w odpowiedzialności za *iniuria*. W wyniku reformy pretor uzupełnił i ujednolicił pojęcie *iniuria*, definiując je jako zamierzone i sprzeczne z prawem nieuszanowanie cudzej osobowości za pomocą czynów lub słów. Czyn ten powodował szkodę natury fizycznej lub moralnej, przynosząc ujmę na honorze ofiary deliktu¹¹. W wyniku reformy zmodernizowano także sankcje polegające na usunięciu talionu i wprowadzeniu uznaniowego systemu kar. *Novum* reformy stanowił jednolity środek procesowy *actio iniuriarum aestimatoria*. Pretorskie *actio* przewidywało możliwość dochodzenia roszczeń w wysokości oszacowanej przez samego poszkodowanego. Na podstawie *actio* sędzia zasądzał odszkodowanie w granicach powództwa, zgodnie z zasadą słuszności i sprawiedliwości *in bonum et aequum*, biorąc pod uwagę winę sprawcy oraz skutki zewnętrzne¹². W przypadkach ciężkich, tzw. *iniuria atrox*, szkodę szacował pretor, stanowiła ona dla sądu górną granicę kary orzekanej dla sprawcy deliktu¹³.

Zgodnie z prawem pretorskim *iniuria* była ciężka (*iniuria atrox*):

- 1) wskutek czynu, gdy ktoś został zraniony;
- 2) z powodu miejsca (*ex loco*), tj. gdy krytyki dokonano w miejscu publicznym, np. w teatrze;
- 3) na skutek stanowiska krytykowanego (*ex persom*), gdy człowiek o niskiej pozycji krytykował urzędnika lub senatora¹⁴.

Po reformie przestępstwo *iniurii* było regulowane czterema aktami¹⁵. Najważniejszym z punktu widzenia krytyki był edykt *de convicio*, przewidujący odpowiedzialność tego, kto sprzecznie z dobrymi obyczajami obraził słowem inną osobę¹⁶. Edykt *de convicio* został wprowadzony w celu zapobieżenia czynom godzącym w dobre obyczaje rzymskie¹⁷. *Convictium* mogło polegać

¹⁰ W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, Prawo rzymskie, s. 265.

¹¹ R. Taubenschlag, Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych, Warszawa 1955, s. 241.

¹² M. Kuryłowicz, A. Wiliński, Rzymskie prawo prywatne, s. 302.

¹³ K. Kolańczyk, Prawo rzymskie, s. 436.

¹⁴ W. Bojarski, Prawo rzymskie, Toruń 1999, s. 217.

¹⁵ W. Osuchowski, W. Litewski, J. Sondla (red.), Rzymskie prawo prywatne, s. 388–389.

¹⁶ W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, Prawo rzymskie, s. 265.

¹⁷ W. Mossakowski, Działalność cenzorów w zakresie ochrony dobrych obyczajów w Rzymie, w: M. Kuryłowicz (red.), Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie, Lublin 2001, s. 113–114.

na publicznej krytyce innej osoby przy użyciu obelżywych słów lub drwiących wierszy¹⁸. Edykt *generale* karał przypadki *iniurii* przewidziane w ustawie XII Tablic. W edyktie *de adtemptata pudicitia* karalna była krytyka kobiety lub osoby nieletniej.

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że w prawie rzymskim przyjmowano dyferencyjny charakter krytyki. Granice krytyki stopniowane były wedle przynależności stanowej¹⁹. Niższe stany całkowicie pozbawiono wszelkiej ochrony prawnej, natomiast to one były prawnie dozwolonym przedmiotem krytyki. Krytyka była bezprawna, gdy słowa kierowane do obywatela rzymskiego mogły wywołać nieprzychylnie wrażenie opinii publicznej. Za przekroczenie granic krytyki uznawano okoliczność, kiedy wierzyciel domagał się zapłaty od poręczyciela, choć mógł uzyskać zapłatę od głównego dłużnika. Działanie wierzyciela względem dłużnika należało uznać za *iniuria*. Pozywanie poręczyciela mogło bowiem wywołać w opinii przekonanie, że dłużnik jest niewypłacalny. Podobnie traktowane było jako obraza wymienienie podczas rozprawy sądowej z imienia i nazwiska osoby, która cieszyła się szacunkiem²⁰. Należy podkreślić, że ustawodawstwo rzymskie nie gwarantowało prawa do wypowiedzania krytycznych opinii dotyczących innych osób, zjawisk czy stosunków społeczno-politycznych. Obowiązujące ustawodawstwo skupiało się na regulacjach związanych z ochroną dobrego imienia obywatela rzymskiego. W okresie tym uwaga prawodawcy skupiona była na konstruowaniu zagadnień odpowiedzialności prawnej i ochrony przed wypowiedziami godzącymi w dobre imię człowieka wolnego. Wszystkie czynności będące krytyką osoby fizycznej, określono wyrazem *iniuria*, co ogólnie definiowano, jako wykroczenie poza sferę dozwoloną przez *ius*, naruszenie osobowości człowieka wolnego²¹.

¹⁸ W. Litewski, Rzymskie prawo prywatne, s. 310.

¹⁹ J. Sawicki, Ochrona czci, s. 15.

²⁰ R. Taubenschlag, Kilka uwag na marginesie książki Jerzego Sawickiego, NP 1954, Nr 5–6, s. 146.

²¹ E. Polay, *Iniuria types in Rome Law*, Budapest 1986, s. 203.

§ 3. Ewolucja prawa do krytyki w prawie feudalnym i czasach nowożytnych

W okresie feudalizmu prawo do krytyki nie było prawnie zagwarantowane przez żaden akt prawny. Podobnie jak w prawie rzymskim, ustawodawca skupiał się na ustanawianiu reguł zakazujących krytyki rządzących. Przepisy statutowe średniowiecznych miast pozostawiały zagadnienie karania za krytykę swobodnemu uznaniu sądu, co dawało dostateczne gwarancje tłumienia wypowiedzi krytycznych kierowanych przeciwko przedstawicielom patrycjatu miejskiego²². Ochrona dobrego imienia jednostki była stopniowana według przynależności stanowej. Odmienne kształtowano sankcje, jeżeli wypowiedź krytyczna dotyczyła mieszczaństwa, a inaczej, gdy krytykowano przedstawicieli szlachty²³. Prawo stanowione odbierało miejskim plebejuszom i chłopom możliwość ochrony dobrego imienia, zezwalając na bezkarne ich krytykowanie.

Przynależność stanowa oraz pełniona funkcja wpływały na zakres granic krytyki. Praktyka sądowa wyróżniała trzy przypadki:

- 1) za wypowiedź krytyczną, której dopuścił się chłop pańszczyźniany w stosunku do przedstawiciela klasy panującej – odpowiedzialnym był jego pan;
- 2) krytyka pomiędzy panami feudalnymi nie była przedmiotem rozstrzygnięcia sądowego; człowiek wolny nie dochodził sądownie zadośćuczynienia za krytykę, gdyż wniesienie skargi z powodu krytyki, w przeciwnieństwie do zwyczaju z okresu prawa rzymskiego, uważano za „pieniacstwo niegodne człowieka wolnego”²⁴;
- 3) wypowiedź krytyczna pana feudalnego względem chłopą nie podlegała żadnej karze.

Przełomowym wydarzeniem w dziejach krytyki było wynalezienie druku. Po wynalezieniu przez *J. Gutenberga* prasy drukarskiej, w związku z szybkim rozpowszechnianiem druku, władze państwowe przystąpiły do kontroli obiegu treści informacji, wprowadzając cenzurę, która miała na celu eliminowanie krytyki rządzących²⁵. Geneza idei wolności wypowiedzi wskazuje, że

²² J. Sawicki, Ochrona czci, s. 17.

²³ I. Malinowska, Ochrona czci w pruskim ustawodawstwie karnym na przełomie feudalizmu i kapitalizmu, Czasopismo Prawno-Historyczne 1955, t. 7, z. 1, s. 115.

²⁴ J. Sawicki, Ochrona czci, s. 10.

²⁵ J. Sobczak, Dzieje prawa prasowego, s. 36.

walczący o religijny światopogląd kościoła, był prekursorem najbardziej radykalnych ograniczeń wolności wypowiedzi, łącznie z najsurowszymi za krytykę represjami²⁶. Kościół bardzo szybko przejął w swoje ręce znaczną część kontroli obiegu informacji. Aż do XVIII w. nie kwestionowano prawnej zasadności cenzury, wręcz uzasadniano ją racjami dobra państwa²⁷.

Należy podkreślić, że wraz z wynalezieniem druku, rozpoczęto próbę reglamentacji krytyki. Od samego początku sprawujący władzę zdawali sobie sprawę z potęgi słowa, jego wpływu na społeczeństwa, możliwości szybkiego przekształcania poglądów i ich formowania. Poszukiwanie koncepcji ograniczenia wolności w wypowiadaniu krytycznych ocen było jednocześnie poszukiwaniem prawnych form możliwości ograniczenia tego wpływu. Wraz ze wzrostem politycznego znaczenia prasy drukowanej pojawiały się także próby ograniczenia jej działalności, zarówno w sferze ekonomicznej, jak i politycznej²⁸.

Istotnym wydarzeniem w historii wolności wypowiedzi było przyjęcie w 1789 r. w wyniku rewolucji francuskiej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela. Był to pierwszy akt prawny, który w sposób ogólny statuował prawo do wypowiedzi. Uchwalona 26.8.1789 r. Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela w art. XI przewidywała, że wolna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdemu obywatelowi wolno przemawiać, pisać i drukować swobodnie z zastrzeżeniem, że za nadużycie tej wolności odpowiadać będzie w wypadkach przewidzianych przez ustawę²⁹. Powszechnie przyjęta zasada wolności wypowiedzi stanowiła nowy etap w historii prawa do krytyki. Ustawodawca nie odszedł od stanowienia norm prawnych mających na celu ochronę dobrego imienia jednostki. *Novum* stanowiło jednak wprowadzenie gwarancji prawnych w zakresie wolności wypowiedzi. Problem prawa prasowego oraz krytyki, jako szczególnego rodzaju wypowiedzi, przeszły w stan instytucjonalizacji prawnej³⁰.

²⁶ J. Bafia, Prawo o cenzurze, s. 8.

²⁷ M. Kunczik, A. Zipfel, Wprowadzenie do nauki o dziennikarstwie i komunikowaniu, Warszawa 2000, s. 70.

²⁸ S. Dziki, Prasa w rozwoju historycznym, w: Z. Bauer, E. Chudziński (red.), Dziennikarstwo i świat mediów, Kraków 2004, s. 35.

²⁹ E. Nowińska, Wolność wypowiedzi prasowej, Kraków 2007, s. 18.

³⁰ J. Bafia, Prawo o wolności, s. 67.

I. Początki i rozwój prawa do krytyki w wybranych państwach systemu *common law* (Wielka Brytania i Stany Zjednoczone Ameryki Północnej)

Pierwszymi instytucjami w średniowiecznej Anglii, zajmującymi się oceną granic wolności wypowiedzi oraz karaniem za publicznie wyrażoną krytykę, były trybunały kościelne. Ustawa kościelna z 1315 r. *Articuli Cleri*³¹ uznawała władzę kościoła jako posiadającą wyłączne prawo orzekania w sprawach, których przedmiotem była publiczna krytyka³². Obowiązywała wówczas zasada, że ostre słowa krytyki ranią uczucia, a prawo nie kieruje się uczuciami, lecz szkodami materialnymi³³. Sprawy te traktowane były jako duchowe wykroczenia, dlatego znajdowały się w wyłącznej jurysdykcji kościoła³⁴. Niemniej jednak jurysdykcja kościelna nie była absolutna i zdarzały się sytuacje, w których sądy angielskie okazjonalnie rozpatrywały sprawy, których przedmiotem była krytyka publiczna³⁵.

Pierwsze wzmianki o rozpatrywaniu przez angielskie sądy spraw, których przedmiotem była krytyka, pochodzą z 1356 r.³⁶ Najstarsze angielskie prawo surowo karało mówców kierujących ostre słowa krytyki pod adresem innych osób. Za publiczną krytykę innych osób karano obcięciem języka³⁷. Pod rządami *Edwarda I* wprowadzono zasadę, zgodnie z którą krytykujący zobowiązany był do zapłaty odpowiedniej sumy odszkodowania³⁸. W przypadku nazwania kogoś „złodziejem”, przy braku udowodnienia winy, stawiający zarzut zobowiązany był do zapłaty odpowiedniej sumy pieniężnej, jak również wypełnienia specjalnej formuły, właściwej dla średniowiecznej tradycji brytyjskiej.

³¹ Przyjmuje się, że już w 1285 r. dokument zwany *Circumspecte Agatis* ustanawiał wyłączną jurysdykcję sądów kościelnych w sprawach krytyki, uznając ją za grzech; zob. szerzej: C.H.S. Fifoot, *History and Sources of the Common Law Tort and Contract*, London 1949, s. 126–127.

³² E. Jenks, *A Short History of English Law. From the earliest times to the end of the year 1938*, London 1949, s. 146.

³³ H. Potter, *An Historical Introduction to English Law and its Institutions*, London 1948, s. 437.

³⁴ Tamże, s. 420.

³⁵ J.H. Baker, *An Introduction to English Legal History*, London 2002, s. 436.

³⁶ M. Nowikowska, *Geneza i rozwój prawa do krytyki prasowej, Media, kultura, społeczeństwo*, Zeszyty Naukowe Instytutu Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej UWM 2011, Nr 7, s. 243.

³⁷ F. Pollock, F.W. Maitland, *The History of English Law before the time of Edward I*, vol. II, Cambridge 1923, s. 536.

³⁸ Tamże, s. 539.

Polegała ona na tym, że skazany, trzymając się za nos, przyznawał publicznie, że jest kłamcą.

Sytuacja uprzywilejowanej pozycji sądów kościelnych utrzymywała się do połowy XVI w., gdy w wyniku reformacji w 1536 r. sądy królewskie włączyły do kanonu spraw zagadnienie krytyki publicznej. Jurysdykcja w tych sprawach dalej została utrzymana w trybunałach kościelnych. Obowiązywała wówczas zasada, że sprawy naruszenia dobrego imienia drugiego człowieka trafiały do sądów, zaś krytyka dotycząca stylu życia, moralności, trafiała pod jurysdykcję kościelną. Sytuacja ta zmieniała się w drugiej dekadzie XVI w. Sprawy związane z krytyką stawały coraz częściej na wokandy sądów królewskich. Sędziowie zadecydowali o podniesieniu rangi wolności wypowiedzi i w 1507 r. wprowadzono instytucję „przyznania się”. W czasie tym zaczęły się również pojawiać pierwsze kompleksowe opracowania tego problemu. *J. March* opublikował książkę poświęconą instytucji *slender*, która spotkała się z zainteresowaniem i pełną akceptacją ze strony innych przedstawicieli doktryny³⁹.

Podobnie jak w innych państwach europejskich, w XVI-wiecznej Anglii brak było prawnych gwarancji wolności wypowiedzi. W brytyjskim *common law* zagadnienie krytyki regulowano od strony negatywnej, poprzez stanowienie zakazów krytyki. Rozróżniano przy tym wypowiedzi zniesławiające i obraźliwe⁴⁰. W instytucji zwanej *defamation* dokonywano podziału na zniesławienie pisemne określane jako *libel*, oraz zniesławienie ustne, określane jako *slander*⁴¹. Rozróżnienie to miało istotne znaczenie, gdyż pierwsze z nich stanowiło czyn karalny. Krytyka ustna natomiast prowadziła do powstania po stronie krytykującego odpowiedzialności cywilnej. Szczegółowego podziału *defamation* na zniesławienie ustne i pisemne dokonał w 1668 r. *M. Hale*⁴². Przez kolejne stulecia doktryna angielska dokonywała wykładni i precyzowała zasady

³⁹ E. Jenks, *A Short History of English Law*, s. 147.

⁴⁰ Zob.: S.J. Baran, *Introduction to Mass Communications, Media literacy and culture*, Boston 2009, s. 36; T.B. Carter, J. Lushbouhg Dee, M.J. Gaynes, H.L. Zuckman, *Mass communication law*. In Nutschell, St. Paul Minnesota 1994, s. 3; J.R. Dominick, *The dynamics of Mass Communication. Media in the Digital Age*, Boston 2009, s. 82; S.J. Baran, D.K. Davis, *Mass Communication Theory. Foundations, Ferment, and Future*, Australia 2006, s. 103; P. Iganski, *Free to speak, free to hate?*, w: L. Morris (red.), *Rights. Sociological perspectives*, London 2006, s. 227.

⁴¹ A.W. Bradley, K.D. Ewing, *Constitutional and administrative law*, Harlow 2003, s. 451; I. Loveland, *Constitutional Law, Administrative Law, and Human Rights. A Critical Introduction*, Oxford 2006, s. 654; W.B. Lockhart, Y. Kamisar, J.H. Choper, S.H. Shiffrin, *Constitutional law and liberties. Cases-comments-questions*, St. Paul Minnesota 1991, s. 430.

⁴² C.H.S. Fifoot, *History and Sources*, s. 132.

wyrażone przez *Hale'a*⁴³. Reguła ta została potwierdzona i zaakceptowana jako kanon w *common law* w 1812 r. w sprawie *Thorley v. Lord Kerry*⁴⁴. W przedmiotowej sprawie przyjęto zasadę, zgodnie z którą *slander* jest to znieważenie słowne, zaś krytyka wyrażona przy pomocy pisma stanowi *libel*⁴⁵.

Według teorii *Hale'a*, krytyki słownej nie traktowano jako przestępstwa, a roszczenia z tytułu *slander* można było dochodzić tylko na drodze cywilnej, z wyłączeniem przypadków ustnego znieważenia członków Parlamentu lub sędziów Sądu Najwyższego, za co groziła kara więzienia⁴⁶. Obowiązujący w Anglii podział na ustną i pisemną krytykę miał dodatkowo jeszcze inne uzasadnienie. Okres, w czasie trwania którego można było wystąpić ze skargą w przypadku *slander* był ograniczony do 2 lat od momentu postawienia zarzutów krytycznych, natomiast w przypadku *libel*, ściganie mogło trwać do 6 lat od momentu zaistnienia przedmiotowego zdarzenia. Dodatkowo, w przypadku krytyki słownej, powód musiał wykazać zaistnienie szkody⁴⁷.

Należy podkreślić, że geneza instytucji *libel* jest o wiele krótsza, ponieważ dopiero z momentem wynalezienia druku, odpowiedzialność za słowo wyrażone pismem nabrało znaczenia⁴⁸. Czyn *libel* w doktrynie angielskiej definiowano jako atak na cudzą reputację, przy użyciu publikacji wyrażonej pismem⁴⁹, rysunkiem lub karykaturą⁵⁰, bądź ustalony w jakiejkolwiek innej stałej postaci⁵¹. Doktryna angielska dodatkowo przyjmowała, że *libel* jest to nieprawdziwe oświadczenie o innej osobie, mające na celu obrażenie, zaszkodzenie interesom lub poniżenie jej w oczach opinii publicznej⁵². Sąd badał czy oświadczenie według opinii uczciwie myślących osób, do których wiadomości doszło, mogło poniżyć pokrzywdzonego. Nie badano, jakie znaczenie sprawca

⁴³ F. Holt, *The law of libel*, New York–London 1978, s. 160; W. Holdsworth, A.L. Goodhart, H.G. Hanbury, *A History of English Law*, London 1952, s. 489.

⁴⁴ *Thorley v. Lord Kerry*, (1812) 128 ER 367.

⁴⁵ R. David, *A critique of the national, uniform defamation laws*, *Torts Law Journal* 2008, vol. 16, s. 213.

⁴⁶ W.R. Anson, *The law and custom of the constitution*, vol. 2, Oxford 1935, s. 302.

⁴⁷ H. Potter, *An Historical Introduction*, s. 419.

⁴⁸ J. Lewthwaite, J.S. Hodgson, *Tort Law Textbook*, Oxford 2004, s. 391.

⁴⁹ *Monson v. Tussaud*, (1894) 1 QB 671.

⁵⁰ *Dunlop v. Dunlop Rubber Co.*, (1920) 1 Irish Ch. & Ld. Com. 280.

⁵¹ Za przejaw ekspresji uznano ubiór bluzki szczególnego koloru, wskazującej na poparcie określonej partii politycznej; zob. O.H. Phillips, P. Jackson, P. Leopold, *Constitution and Administrative Law*, London 2001, s. 571; Z. Motala, C. Ramaphosa, *Constitutional Law. Analysis and Cases*, Oxford 2004, s. 365.

⁵² A.V. Dickey, K.C. Hon, *Introduction to the study of the Law of the Constitution*, London 1915, s. 237.

sam przywiązywał do swych słów, lecz, jak jego oświadczenie zostało odebrane przez społeczeństwo⁵³. Początkowo w sprawach pisemnej krytyki Izba Gwiazdista nie rozpatrywała prawdziwości krytycznych zarzutów, przyjmując, że niezależnie od dowodu prawdy jest to zachowanie naruszające pokój i dobre obyczaje. W 1609 r. w sprawie dotyczącej wiersza, który krytykował biskupa Canterbury, Izba Gwiazdista wyraziła pogląd, że krytyka na piśmie stanowi przestępstwo polegające na naruszeniu pokoju, bez względu na prawdziwość zarzutów i osobę sprawcy. Przestępstwo to rozpowszechnia skandal i z tego względu nawet prawdziwe podniesienie zarzutów krytycznych winno być karane⁵⁴.

Instytucja *libel* przeszła gruntowną modyfikację w XVIII w. W wyniku uchwalenia w 1792 r. *Libel Act* krytyczne zarzuty wyrażone pismem uznano za przestępstwo, do którego zastosowanie miały ogólne klauzule uchylające karalność. Według prawa angielskiego obowiązywała zasada *absolute liability*. Polegała ona na pełnej odpowiedzialności, bez względu na winę sprawcy. W praktyce zasada ta sprowadzała się do twierdzenia, że sprawca winien ponosić odpowiedzialność za obiektywne skutki swego postępowania. Zwracano głównie uwagę na skutki, jakie wywierała publikacja, a nie na intencję osoby, która ją głosiła. Bez znaczenia więc była wina sprawcy lub pobudki, którymi się kierował, używając określonych słów⁵⁵.

Z czasem w brytyjskim prawie *tort law* wprowadzono przesłanki, których spełnienie prowadziło do wyłączenia odpowiedzialności krytykującego. Okolicznością wyłączającą odpowiedzialność była prawdziwość zarzutu *justification*. Stawiający krytyczne zarzuty w przypadku udowodnienia ich prawdziwości zwolniony był z odpowiedzialności. W 1840 r. przyjęto *Parliamentary Papers Act*⁵⁶, w którym ustanowiono, że publikowanie wszystkich dokumentów autoryzowanych przez Parlament Brytyjski pozostaje pod ochroną prawa⁵⁷. Spod kontroli sądowej wyłączono publikację raportów, głosowań oraz innych dokumentów urzędowych. Kolejnej modyfikacji odpowiedzialności z tytułu *libel* dokonał *Lord Campbell Act* uchwalony w 1843 r. Dokument ten przewidywał instytucję przeprosin, tzw. *apology*, która wpływała na złagodzenie

⁵³ Tamże, s. 238.

⁵⁴ H. Potter, *An Historical Introduction*, s. 422.

⁵⁵ J. Sawicki, *Koncepcja dobrej wiary (od zakazu dowodu prawdy – do dowodu dobrej wiary)*, Prasa Polska 1964, Nr 4, s. 10; *tenże*, *Dobra wiara (od zakazu dowodu prawdy – do dowodu dobrej wiary)*, Prasa Polska 1964, Nr 3, s. 23.

⁵⁶ *The Parliamentary Papers Act* uchwalony 14.4.1840 r. (3&4 Vict., c. 9).

⁵⁷ W.R. Anson, *The law and custom*, s. 303.

kary w sprawach związanych z krytyką wyrażoną w prasie. Okolicznością wyłączającą odpowiedzialność była także instytucja *fair comment*⁵⁸. Pojawiła się na przełomie XVIII i XIX w., jako uzasadnienie dla krytyki artystycznej. W sprawie *Dibdin v. Swan*⁵⁹ wydawca jednej z brytyjskich gazet skrytykował wystąpienie znanego kompozytora. Sąd Najwyższy stwierdził, że pomimo pełnej akceptacji zasady wolności wypowiedzi, należy określić jej granice. Wolność prasy powinna być używana w sposób właściwy, uczciwy, bez złośliwości. Zwrot „nie przekraczać granic uczciwego komentarza” oznacza, że wypowiedź nie powinna być wroga, nieprzyjazna, zawierająca złą wolę *malice* czy element złośliwości *ill will*⁶⁰. W sprawie *Tabart v. Tiper* z 1808 r. dziennikarz został skazany za wypowiedź, że powód, wydawca książek dla dzieci, przejawia w swych książkach niemoralne tendencje⁶¹. Przedmiotem rozważań Sądu Najwyższego było *quo animo*, czyli zbadanie intencji pozwanego: czy celem publikacji krytycznego materiału prasowego było podniesienie ważnego problemu społecznego lub moralnego, czy tylko dokuczenie autorowi książki. W sprawie *Carr v. Hood*⁶² sędziowie brytyjscy podkreślili konieczność opierania *fair comment* na prawdzie, komentarz bowiem oparty na kłamstwie nie może być uznany za dozwoloną krytykę. Podkreślono przy tym, że krytyczne oceny ograniczać należy do spraw ważnych z punktu widzenia interesu publicznego, które nie powinny atakować życia prywatnego innych osób.

Należy podkreślić, że w średniowiecznej Anglii dominowała uprzywilejowana pozycja władzy i wszelkie regulacje prawne w zakresie prawa do krytyki były kształtowane jednostronnie, z uwzględnieniem wyłącznie interesów możnych⁶³. Typowym przejawem dominującej pozycji rządzących była instytucja *sedition*, traktująca wszelkie słowa krytyki wypowiedziane pod adresem władzy jako bunt. *Sedition libel* osiągnęło znaczącą pozycję za czasów panowania Jerzego I. Przestępstwo *sedition* miało bardzo ogólny charakter i za naruszenie prawa uznawano wszelkie pisemne wypowiedzi mogące wywołać skandal lub rzucające cień na rodzinę królewską. Każda informacja zawierająca w sobie krytykę ówczesnej sytuacji polityczno-ekonomicznej lub dotycząca króla, jego rodziny, ministrów, sędziów lub innych osób znajdujących się na dworze

⁵⁸ H. Potter, *An Historical Introduction*, s. 419.

⁵⁹ *Dibini v. Swan*, (1793) 1 Esp 27.

⁶⁰ C.H.S. Fifoot, *History and Sources*, s. 136.

⁶¹ *Tabart v. Tiper*, (1808) 1 Camp 350.

⁶² *Carr v. Hood*, (1808) 1 Camp 354.

⁶³ B. Storry Deans, *The student's legal history*, London 1921, s. 89.

królewskim, niezależnie od jej prawdziwości, traktowana była jako działalność wywrotowa.

Najbardziej znaną sprawą uznaną za *sedition libel* była sprawa z 1637 r., dotycząca książki *W. Prynne Histriomastrix* krytykującej moralność królowej. Izba Gwiazdzista skazała autora na karę obcięcia uszu⁶⁴. Inną słynną sprawą był proces *Barnardiston'a*. Więzień próbował napisać list do przyjaciela, w którym zawarł pogłoski na tematy polityczne. W wyniku więziennej cenzury obaj zostali skazani za działalność wywrotową na podstawie *Seditioin Libel Act*, który zakładał, że jakiegokolwiek słowa wypowiedziane pod adresem monarchy są karalne.

Podsumowując przeprowadzone rozważania, można stwierdzić, że do 1843 r. w Anglii obowiązywała zasada bezwzględnej karalności krytyki pisemnej, z wyłączeniem możliwości jakiegokolwiek udowodnienia stawianego zarzutu. Takiemu rozwiązaniu przyświecała powszechna paremia prawna *L. Mansfielda The greater the truth the greater the libel* (im prawdziwszy zarzut tym prawdziwsza zniewaga)⁶⁵. Formuła ta sięgała do praktyki, jaka zrodziła się na tle pierwszych statutów angielskich⁶⁶. Druga połowa XVIII w. przyniosła widoczne zmiany w zakresie gwarancji prawnych wolności wypowiedzi. W prawie brytyjskim pojawiły się środki ochrony, takie jak:

- 1) prawdziwość zarzutu (*justification*);
- 2) uczciwy komentarz (*fair comment*);
- 3) przywilej bezwzględny (*absolute privilege*);
- 4) przywilej kwalifikowany (*qualified privilege*);
- 5) zgoda pokrzywdzonego;
- 6) przeproszenie (*apology*)⁶⁷.

Analiza pierwszych regulacji prawnych dotyczących wolności wypowiedzi w Wielkiej Brytanii wskazuje, że krytyka była wartością dynamiczną, na której treść wpływ miały czynniki aksjologiczne, takie jak: interes rządzących, przemiany kulturowe, świadomość społeczeństwa. Pierwsze reguły obowiązujące w XVI-wiecznej Anglii poszukiwały form jak najszerzej ochrony klasy panującej, ustanawiając ograniczenia w wyrażaniu krytyki. Postęp techniki w zakresie szybkości dostarczania społeczeństwu informacji oraz wzrastająca świadomość

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ J.E. Nowak, R.D. Rotunda, Constitutional law, St. Paul Minnesota 2004, s. 1144; J. Martin, C. Turner, Unlocking Constitutional Administrative Law, London 2007, s. 537.

⁶⁶ J. Sawicki, Ochrona czci, s. 54.

⁶⁷ Zob. C. Elliott, F. Quinn, Tort Law, London 2000, s. 201–207; B.S. Markesinis, S.F. Deakin, Tort Law, Oxford 1999, s. 624.

mość narodu brytyjskiego doprowadziły do instytucjonalizacji wolności prasy i wolności wypowiedzi⁶⁸.

Historii prawa do krytyki w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej nie można rozpatrywać w oderwaniu od uwarunkowań prawnych obowiązujących w tym zakresie w Wielkiej Brytanii, które były przenoszone do kolonizowanej Ameryki⁶⁹. Pomimo niepomyślnego początku, Amerykanie mieli znacznie większe możliwości publicznego wypowiadania krytycznych opinii niż Brytyjczycy⁷⁰. Kolonialne rządy amerykańskie były mniej operatywne w zwalczaniu krytycznych wypowiedzi. Bez wątpienia najbardziej znaną sprawą, która wywarła duży wpływ na późniejszą linię orzecznictwą i standardy wolności wypowiedzi była sprawa *P. Zingera*⁷¹. Niemiecki dziennikarz opublikował w nowojorskim tygodniku *New York Weekly Journal* artykuł krytykujący rządy kolonialne Brytyjczyków. Na podstawie angielskiej ustawy o buntach *Sedition law*, przewidującej sankcje za działalność polegającą na krytykowaniu władzy, został oskarżony i osadzony w więzieniu. Obrońca dziennikarza *A. Hamilton* podczas rozprawy wysunął postulat uznania prawdziwości zarzutów krytycznych jako okoliczności wyłączającej odpowiedzialność. Adwokatowi *P. Zingera* udało się przekonać Sąd Najwyższy, iż żaden człowiek nie powinien być karany za opublikowanie krytycznych informacji na temat władzy, jeżeli wypowiedzi te były zarówno prawdziwe, jak i słuszne⁷². Sędziowie zignorowali brytyjski akt i uniewinnili niemieckiego dziennikarza. Sprawa była pierwszym wielkim politycznym zwycięstwem wolności wypowiedzi⁷³.

Początkowo pierwsi osadnicy w pełni akceptowali narzucony brytyjski system prawny⁷⁴. Pod wpływem rozwijającej się na nowym kontynencie doktryny następowała jednak zmiana podejścia do zagadnienia swobody wypowiedzi⁷⁵. Według teorii *Blacstone'a* wolność słowa jest warunkiem niezbędnym procesu odkrywania prawdy i zgłębiania wiedzy. Jak podkreślał autor, wolność wypowiedzi na łamach prasy odznaczać się powinna brakiem cenzury uprzedniej ze strony władzy, jednak nie należy jej utożsamiać z brakiem odpowiedzialno-

⁶⁸ D.R. Pember, *Mass Media Law*, Boston 1999, s. 36.

⁶⁹ J.A. Barron, C.T. Dienes, *First amendment law in a Nutshell*, St. Paul, Minnesota 2004, s. 4.

⁷⁰ J.E. Nowak, R.D. Rotunda, *Constitutional law*, s. 1145.

⁷¹ Tamże, s. 1145–1146.

⁷² T.B. Carter, J. Lushbouhg Dee, M.J. Gaynes, H.L. Zuckman, *Mass communication*, s. 4.

⁷³ S.J. Baran, *Introduction to Mass*, s. 36; J.R. Dominick, *The dynamics of Mass Communication*, s. 82; D.R. Pember, *Mass Media*, s. 36.

⁷⁴ J.A. Barron, C.T. Dienes, *First amendment law*, s. 4; T.B. Carter, J. Lushbouhg Dee, M.J. Gaynes, H.L. Zuckman, *Mass communication*, s. 3.

⁷⁵ D.R. Pember, *Mass Media*, s. 36.

ści za słowo⁷⁶. Pod koniec XVIII w. podjęto pierwsze kroki w celu zrewidowania postanowień prawnych, w tym *Sedition Libel Act*⁷⁷. Pomimo rozpoczętego w poszczególnych stanach procesu legislacyjnego zdarzały się przypadki wyroków skazujących za krytykę i przekonania polityczne⁷⁸.

Momentem przełomowym w podejściu do zagadnienia prawa do krytyki było uchwalenie Konstytucji Stanów Ameryki Północnej. Przyjęcie pierwszej poprawki było w szczególności podyktowane wielką niechęcią do ustawy *Sedition libel*, wyrazem walki z konserwatywnymi regulacjami brytyjskimi, jak również zwycięstwem myśli liberalnej na nowym kontynencie⁷⁹. Pierwsza poprawka wytyczała nową linię stosunków pomiędzy władzą a suwerennym społeczeństwem. W nowo tworzonych uwarunkowaniach społecznych rząd miał służyć społeczeństwu. Zerwano także z obowiązującą od czasów starożytnych zasadą uprzywilejowania władzy⁸⁰. Założeniem pierwszej poprawki było zagwarantowanie immunitetu do swobodnego wyrażania opinii, które odnoszą się do ważnych zagadnień w sprawach politycznych⁸¹. U podstaw nowej regulacji leżała teoria, zgodnie z którą, wolność wypowiedzi zaliczono do swobód przyrodzonych człowieka, nadając jej interpretację odpowiadającą koncepcjom praw natury⁸². Prawnonaturalna geneza zakładała uniemożliwienie ograniczania prawa przyrodzonego i niezbywalnego przez rządzących⁸³.

Wartość pierwszej poprawki pozwalała korzystającym z wolności wypowiedzi na publikowanie wszystkiego, o czym decydowali obywatele⁸⁴. W sprawie *New York Times v. Sullivan*⁸⁵ Sąd Najwyższy ustanowił standard obowiązujący w sprawach o zniesławienia, który jest korzystny dla prasy. Polega on na ograniczeniu możliwości uwzględnienia powództwa w procesach o zniesławienie, w których pozwanym jest prasa⁸⁶. Przyjęcie tej koncepcji w orzecznictwie sądów amerykańskich powoduje skutek w postaci przewagi wolności

⁷⁶ R.M. O'Neil, *The First Amendment and civil liability*, Bloomington 2001, s. 5.

⁷⁷ *Sedition Act* uchwalony 17.7.1798 r. (1 Stat. 596).

⁷⁸ E.S. Corwin, *The Constitution of the United States of America; Analysis and Interpretation*, Washington 1953, s. 769.

⁷⁹ Tamże, s. 770.

⁸⁰ J.A. Barron, C.T. Dienes, *First amendment law*, s. 5.

⁸¹ E.S. Corwin, *The Constitution of the United States*, s. 769.

⁸² W. Sokolewicz, *Wolność słowa, prasy i zgromadzeń*, w: L. Pastusiak (red.), *Prawa człowieka w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 1985, s. 204.

⁸³ M. Nowikowska, *Geneza i rozwój*, s. 249.

⁸⁴ D.R. Pember, *Mass Media*, s. 43; B.S. Markesinis, S.F. Deakin, *Tort Law*, s. 624.

⁸⁵ *New York Times v. Sullivan* (1964), 376 U.S. 254.

⁸⁶ J. Sieńczyło-Chlabicz, *Naruszenie prywatności osób*, s. 397.